NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING
KENNISCENTRUM VOOR KASTEEL EN BUITENPLAATS

Buitenplaatsen en de Kleine IJstijd

Water en klimaatverandering

Fred Vogelzang

Buitenplaatsen en de Kleine IJstijd

Water en klimaatverandering

Fred Vogelzang

NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING
KENNISCENTRUM VOOR KASTEEL EN BUITENPLAATS

Voorblad:
A. Schelfhout, Wintertafereel op de vijver voor paleis Huis ten Bosch, 1823. Koninklijke verzamelingen.

Voorwoord

Dit essay wordt u aangeboden door de Nederlandse Kastelenstichting (NKS). Het is geschreven in het kader van Dag van het Kasteel 2021. Thema van de Dag is: Wat? Water! De rol van water op kastelen en buitenplaatsen.

Verhalen over de cultuurhistorie van onze kastelen, buitenplaatsen en hun omringende tuinen, parken, bossen en landerijen beperken zich vaak tot de geschiedenis en leefwijze van de adel en de elite. Deze benadering doet dit mooie erfgoed, zijn betekenis in de Nederlandse geschiedenis, en zijn bezoekers te kort. De NKS brengt hierin verandering door elk jaar voor het landelijke publiekevenement Dag van het Kasteel een nieuw, actueel en prikkelend thema te kiezen. We geven met dit thema context aan dit erfgoed en halen meerstemmige verhalen boven. Zo presenteren we de hedendaagse relevantie van dit erfgoed en ontwikkelen een breder historisch besef. We hopen zo ook interesse te wekken bij die mensen die niet uit zichzelf belangstelling voor dit erfgoed hebben.

De jaarlijkse thema's bepalen de invalshoek voor de (ver)nieuwe(nde) verhalen rond kastelen en buitenplaatsen. Een zoektocht waar we ook de academische wereld bij betrekken. Daarom nodigen we elk jaar de wetenschap uit te reflecteren op het thema en hun inzichten over kastelen en buitenplaatsen te delen. Dit doen we doelbewust, om het thema ook breder te agenderen. Met het essay hopen we onderzoekers op het idee te brengen om dieper te graven naar het thema dan de context van Dag van het Kasteel mogelijk maakt.

Fred Vogelzang vraagt zich in dit essay af wat de invloed van het klimaat is geweest op de geschiedenis van onze buitenplaatsen. Wellicht is die groter dan men tot nu toe dacht. De zeventiende-eeuwse buitenplaatsen zijn bijvoorbeeld allemaal ontstaan tijdens de Kleine IJstijd. De auteur neemt ons mee in zijn zoektocht naar antwoorden op vragen als: zijn er oorzakelijke verbanden te leggen tussen de Kleine IJstijd en het ontstaan van buitenplaatsen? Wat deden die klimaatveranderingen eigenlijk met het weer, de temperatuur en het landschap? En in hoeverre heeft dat dan weer invloed op de samenleving, de economie, de politieke situatie? Zijn die invloeden te verbinden met de opkomst van buitenplaatsen?

Het essay is een prachtige ontdekkingstocht. Ik hoop dat u het met net zoveel interesse en plezier leest als ik.

Heidi van Limburg Stirum, directeur Nederlandse Kastelenstichting
Maart 2021

Inleiding

De geschiedenis van buitenplaatsen in Nederland is vanuit vele perspectieven beschreven. Politiek, economisch, sociaal, vanuit het landschap. Klimaat speelde daarin nog nauwelijks een rol. Vanuit onze huidige preoccupatie met klimaatverandering stellen we nieuwe vragen. De enorme consequenties die deze klimaatomslag heeft voor ons monumentaal erfgoed geeft aanleiding tot de vraag: wat betekent dat voor onze buitenplaatsen en daagt uit om oplossingen te vinden. Bovendien komt heel pregnant de vraag naar boven: welke invloed had klimaatverandering in het algemeen op de menselijke geschiedenis? Hoe zijn het weer, de temperatuur, de waterhuishouding en daarmee het landschap, de flora en fauna verandert en welke gevolgen had dat voor de landbouw, de economie en de samenleving in bredere zin? Dit is een enorm onderwerp, te groot voor een enkel essay. Ik wil de vraag daarom toespitsen op het verschijnsel buitenplaats. Als plek waar cultuur en natuur samenkomen, verwacht ik dat het spannende inzichten kan opleveren om het klimaat als historische categorie bij de bestudering van het verschijnsel 'buitenplaats' te betrekken.

Daarbij is het goed om onderscheid te maken tussen min of meer directe invloeden, zoals veranderingen in het landschap, vruchtbaarheid, de lengte van het groeiseizoen, landbouw en parkaanleg, en meer indirecte vormen van invloed, zoals gevolgen voor de bevolkingsomvang, de economie en daarmee samenhangend handel en financiële markten, internationale betrekkingen en oorlogen. Wie op zoek is naar eenvoudig aantoonbare causale verbanden zal worden teleurgesteld. Vooral omdat klimaatverandering in het verleden een veel geleidelijker proces was, waardoor de veranderingen en de menselijke reacties daarop veel kalmer verliepen. Een tweede conclusie is dat zo'n subtiel en veelomvattend proces als klimaatverandering vraagt om een multidisciplinaire aanpak en die ontbreekt nog. Ook voor mij is het ondoenlijk om me in dit essay te baseren op een integrale aanpak. Ik wil vooral een verkenning uitvoeren en mogelijke onderzoeksvragen en -richtingen aangeven. Ik gebruik daarbij 'water' als kapstok. Waterhuishouding heeft directe invloed op vruchtbaarheid, waterstanden, op ontginningen en polders, op rivieren en kanalen, de invloed van de zee. Op bevaarbaarheid en daarmee op bereikbaarheid, op de handelsstromen. Water is een centraal gegeven voor buitenplaatsen. Bijna allemaal liggen ze aan het water en voor de parken, zo'n wezenlijk onderdeel van de buitenplaats, is water onmisbaar. Studies die de laatste jaren veel aandacht besteden aan tot dan toe 'vergeten Arcadiës', bevestigen die innige band tussen buitenplaats en water.[1] De aanleg van de buitenplaatsen werd betaald uit de kapitalen die in de regionale en vooral internationale handel worden verdiend. Hieronder zal ik een aantal aspecten nader uitwerken, om te verkennen in hoeverre een onderzoek naar klimaat licht kan werpen op ons inzicht in de geschiedenis van buitenplaatsen.

Lucas van Valkenborch; Een zomers tafereel uit 1587. Achter het gezelschap is een buitenhuis met een formeel aangelegde tuin zichtbaar. Musée d'Histoire de l'art de Vienne

Wat zijn buitenplaatsen?

Onderzoek begint uiteraard met te bepalen wat we eigenlijk bestuderen. We lopen meteen tegen het probleem aan dat een eenduidige definitie van wat een buitenplaats is, ontbreekt. Tegenwoordig worden buitenplaatsen juridisch gedefinieerd, om te bepalen of ze in aanmerking komen voor subsidieregelingen. Deze moderne omschrijving biedt niet per se een goed handvat voor historisch

De buitenplaats Eemwijk bij Voorburg, door L.J. Kleijn. Particuliere collectie

onderzoek. Door de NKS geïnitieerd onderzoek toont aan dat tot het midden van de achttiende eeuw er vooral over 'hofstede' werd gesproken, een term die een bredere betekenis had dan wat wij nu onder buitenplaats verstaan. Het woord 'buitenplaats' raakte pas na 1750 algemeen ingeburgerd. Verwarrend genoeg bleef ook het woord hofstede in zwang en werd ook wel gesproken over 'plaetse'.[2] Die verwarrende terminologie wordt duidelijk in bijvoorbeeld het onderzoek van Kuiper en Zijlstra naar buitenplaatsen in Friesland. Ze kwantificeren die op basis van lijsten van hofsteden uit de zeventiende eeuw, waarin adellijke huizen, eigenerfde staten en hofsteden door elkaar lopen. Toen was er blijkbaar evenmin (behoefte aan) duidelijkheid over wat een buitenplaats was.[3] Door de vage terminologie is het lastig om exacte aantallen buitenplaatsen vast te stellen. Dat maakt het weer moeilijk om over groei of afname te spreken. Voor dit essay gebruik ik de definitie van de NKS. 'Onder een buitenplaats wordt verstaan ieder verblijf, veelal met tuin en park en bijgebouwen, dat door de eigenaar werd gesticht met het oogmerk om er voor korte of langere tijd op het platteland te vertoeven. De stichting van een buitenplaats had ten doel de gebruikers van de rust en de landelijke omgeving te laten genieten. Tegelijkertijd diende de buitenplaats als statussymbool en werd de mogelijkheid geboden om het beheer te voeren over eventueel aan de buitenplaats verbonden industriële, land- en bosbouwbedrijven.' Deze definitie is breder dan de omschrijving die gebruikt wordt voor de huidige 550 in Nederland erkende complexen historische buitenplaatsen.

Buitenplaatsen en water

Vrijwel alle buitenplaatsen hebben gemeen dat ze aan het water liggen: een rivier, beek en wetering.[4] De 550 complexen vormen slechts een fractie van de buitenplaatsen die ooit bestaan hebben, maar zoals gezegd, wanneer nieuwe studies de geschiedenis van lang verdwenen buitens naar de oppervlakte brengen, blijkt heel vaak dat ook daar water sterk bepalend leek voor de locatie. Hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Hans Renes onderscheidt verschillende aspecten aan de rol van water: verdediging, transport, begrenzing, economie en esthetiek.[5]
Renes was niet de eerste die de connectie tussen water en buitenplaatsen legde. Het eerste proefschrift in Nederland over buitenplaatsen, uit 1943, was van kunsthistoricus Remmelt Luttervelt. De titel, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, bewijst direct het belang van water, in dit geval van de rivier de Vecht. Hij legde daarbij grote nadruk op de bereikbaarheid, in zijn ogen een noodzakelijke voorwaarde voor de ligging van een buitenplaats. En bereikbaarheid had in de Republiek alles te maken met water, immers de meest geschikte vorm van infrastructuur. Veel eigenaren waren rijke kooplieden en entrepreneurs uit Amsterdam.[6] Aanvankelijk lagen hun buitens niet allemaal aan een waterweg. Veel zomerhuizen en tuinprieeltjes van Amsterdammers verrezen langs uitvalswegen.[7] Ze waren relatief snel met een rijtuig te bereiken en werden vooral gebruikt voor korte bezoekjes. De stad breidde uit en veel van de tuinen, waarin de zomerhuisjes van de Amsterdamse burgers stonden, werden onderdeel van nieuwe stadsuitleggingen. Dat verschijnsel zien we later ook bij andere steden. Buitenplaatsen en zomerverblijven worden opgeslokt door de oprukkende

De buitenplaats Rhijnhof bij Leiden, rond 1850 getekend door P.J. Lutgers

bebouwing en nieuwe worden steeds verder van de stad aangelegd. Bovendien veranderde de mode rond het buitenleven. Tuinen en parken namen flink in omvang toe en men verbleef graag wat langer in de natuur. Dat vroeg ook om ruimte en die was verder van de stad, op het platteland, te vinden. Omdat bereikbaarheid van groot belang was, koos men voor plekken langs vaarroutes, zoals de Vecht, de Amstel, de Merwede, de trekvaarten tussen de steden of de nieuwe droogmakerijen. Plekken die bij voorkeur op minder dan een dag reizen van de stedelijke thuisbasis lagen. Dat bood mogelijkheden om snel bedrijf of bijvoorbeeld de beurs te bezoeken en maakte de halfjaarlijkse verhuizing, waarbij een flinke hoeveelheid bagage werd meegesjouwd, gemakkelijker.[8]

Ligging aan het water had nog meer voordelen. Heel belangrijk was zien en gezien worden. Het bezit van een fraai buiten was een symbool van een geslaagde carrière en dat moest publiekelijk getoond worden. Een drukke verkeersroute zorgde automatisch voor zichtbaarheid. Er waren ook emotionele redenen. Voor rijke stedelingen bood hun buitenplaats compensatie voor de hectiek en stress van het stadsleven. Het boerenland werd geromantiseerd. Water werd als zeer rustgevend ervaren. Vredig dromen in een mooi landschap met een beekje op de achtergrond was het ideale recept. Vondel verwoordde het aldus:

Die in een liefelijke streek
Bij 't ruisen van een' zilver-beek
Zijn landhuis sticht en boerse woning
Wat is dat een gezegend koning![9]

Onderzoek naar landschap en klimaat

De rol van geschiedenis in de samenleving is steeds aan verandering onderhevig. Daarmee verschuiven ook de thema's die historici onder de loep nemen en ook de methodes die ze toepassen. Lag aanvankelijk de nadruk op de militaire en politieke geschiedenis (het bestuderen van 'sterke mannen'), vanaf het midden van de negentiende eeuw kwam het bestuderen van de sociale geschiedenis op. Ongeveer een eeuw geleden verbreedde het historisch onderzoek zich met economie, landschap en klimaat. Belangrijk in die ontwikkeling was de Franse historicus Fernand Braudel (1902-1985). Hij was een centrale figuur binnen het belangrijke wetenschappelijk instituut *École des Annales* en leermeester van onder andere de beroemde mediëvisten Emmanuel Le Roy Ladurie en Jacques Le Goff. Van zijn hand verscheen net na de Tweede Wereldoorlog een studie over het Middellandse Zeegebied, waarin hij poogde de traditionele politieke en economische geschiedenis in te bedden in een kader van historische veranderingen van klimaat en landschap. Die laatste veranderingen omschreef hij als de 'longue durée'.[10] Het concreet in praktijk brengen van dit soort onderzoek valt niet mee en in de buitenplaatsenliteratuur speelt die lange duur nauwelijks een rol.[11] Een poging daartoe wil ik hier wagen. Er blijkt namelijk een duidelijke correlatie tussen de opkomst van onze buitenplaatsen en de Kleine IJstijd, vanaf de zestiende tot het einde van de achttiende eeuw.

Een dramatisch beeld van de ijstijd: Caspar David Friedrich, Das Eismeer, 1832. Hamburger Kunsthalle. Zulke ijsopstuwingen veroorzaakten langs de Nederlandse rivieren grote overstromingen.

Hendrik Avercamp. Winterlandschap, 1608. Rijksmuseum Amsterdam

Wat kan er gezegd worden over de invloed van de klimaatveranderingen in de afgelopen 500 jaar op de geschiedenis van buitenplaatsen? Geeft het kader van de *longue durée* ons meer inzicht in de geschiedenis? Ik ga eerst in op de Kleine IJstijd en de gevolgen voor West-Europa, dan beschrijf ik de opkomst van buitenplaatsen, eerst algemeen en daarna toegespitst op twee regio's bij wijze van casestudie. Ik sluit af met een beschouwing over de huidige klimaatverandering en de mogelijke gevolgen voor ons monumentaal erfgoed.[12]

De Kleine IJstijd

Op 8 januari 1600 begon het te vriezen en dat hield weken aan. De temperatuur daalde zo sterk dat het bier in de pul van rechtsgeleerde Hugo de Groot tot een harde klomp bevroor. Vanaf 20 januari begon het ook te sneeuwen en twee weken later vroren alle grote rivieren dicht. Ze bleven tot begin maart met een dikke laag ijs bedekt en de vorst hield het vol tot april.[13] Zo'n enorm koude winter was aan het einde van de zestiende en in de zeventiende eeuw geen uitzondering. Niet voor niets is dit de periode waarin in de schilderkunst een nieuw genre werd geïntroduceerd: het wintertafereel. Zo legde Pieter Bruegel in 1565 de zeer strenge winter van dat jaar vast in 'Winterlandschap met schaatsers en vogelknip', een Brabants tafereel waarop een dorp onder een dikke laag sneeuw is afgebeeld, terwijl de dorpelingen op het ijs schaatsen, spelletjes doen of een ommetje maken. Zulke genrestukjes berusten niet op fantasie: het was in die periode inderdaad veel kouder dan de eeuwen daarvoor en zeker dan wat we nu gewend zijn. Die periode is dan ook wel bekend als de Kleine IJstijd. De term stamt uit 1949.

In de vijftiende eeuw begon het klimaat in Europa, en in grote delen van de rest van de wereld, om te slaan. De precieze oorzaken daarvan zijn nog altijd niet volledig bekend. In die tijd werd door astronomen al waargenomen dat het aantal zonnevlekken enorm afnam. Zonneactiviteit is onderhevig aan cycli van duizenden jaren. Zonnestraling heeft invloed op de temperatuur van het

Pieter Brueghel, Winterlandschap met schaatsers en vogelknip. 1565. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, België

De St Elisabethsvloed van 1490. Rijksmuseum Amsterdam

aardoppervlak. Kleine schommelingen kunnen, doordat er andere processen mee samen hangen, grote gevolgen hebben. Zo kent de Atlantische Oceaan warmere stromingen van zuid naar noord. Naarmate het zeewater warmer wordt, neemt het zoutgehalte toe. Het zwaarder geworden water zakt rond IJsland naar beneden, waardoor koud, verser zeewater boven komt en langs de Amerikaanse kust naar het zuiden stroomt. Als deze stromingen veranderen, verandert het weer op vele plaatsen mee. Stromingen zorgen voor hoge- en lagedrukgebieden, die op hun beurt impact hebben op de windrichtingen en de temperatuur. Als bijvoorbeeld de luchtdruk rondom IJsland hoger wordt, heeft West-Europa meer kans op oostenwind, worden de winters kouder en de zomers warmer, het weer is instabieler, terwijl juist de kans op storm afneemt. En andersom. Rondom de Zuidpool spelen eveneens allerlei processen die het weer in onze streken beïnvloeden.[14] Minder kans op storm betekende niet dat er ook minder zware stormen plaatsvonden. Juist vanaf de veertiende eeuw nam de intensiteit van de stormen vergezeld door grote overstromingen in de Lage Landen toe. Een beruchte natuurramp is de storm van 1362, die onder meer grote delen van de Zuiderzee, tot dan toe een ondiep veengebied, wegsloeg. Stormen veroorzaakten ook kolossale zandverstuivingen aan de kust, waardoor bijvoorbeeld de haven van Amsterdam versneld dichtslibde. Een storm in november 1570 veroorzaakte de Allerheiligenvloed, die een groot deel van Walcheren overstroomde en veel slachtoffers maakte in de Hollandse steden.

Klimaatveranderingen zijn zo oud als de wereld en om de geschiedenis van het klimaat te beschrijven, zijn zowel natuurlijke als geschreven bronnen essentieel.[15] Het combineren van onderzoek naar ijskernen uit gletsjers, boomringen en sedimenten met egodocumenten, scheepsjournalen en andere officiële verslagen geeft een beeld van de veranderingen in het weer en de gevolgen daarvan voor de samenleving. Klimaatverandering had grote impact op het sociale leven. Tot aan de negentiende eeuw speelde de landbouw een hoofdrol. De landbouw wordt sterk beïnvloed door het weer. Ingrijpende

weersveranderingen, die bijvoorbeeld droogte of juist enorme regenval veroorzaakten, leidden tot misoogsten. Voedseltekorten en prijsstijgingen brachten veel maatschappelijke beroering en dat leidde weer tot opstand en revoluties.[16] Zelfs minder voor de hand liggende verbanden kunnen worden gelegd, zoals de toename in heksenvervolgingen. De raadselachtige weersveranderingen in de zestiende en zeventiende eeuw, de effecten daarvan op de oogst en het vee, de stormen en overstromingen, daar moest een zondebok voor gevonden worden.[17] Het klimaat is niet dé oorzaak van collectieve hysterie, maar speelt zeker een rol.
Er zijn nauwelijks 'objectieve' wetenschappelijke cijfers beschikbaar over het weer in vroeger tijden. Het vastleggen van temperatuur, neerslag, windrichting en -sterkte wordt pas gedurende een eeuw op een gestandaardiseerde en controleerbare wijze uitgevoerd. We moeten het voor een groot deel hebben van subjectieve, persoonlijke observaties, zoals die van Hugo de Groot. Toch kunnen zulke berichten, gecombineerd met wetenschappelijke gegevens zoals de dikte van jaarringen van bomen (die een aanwijzing zijn voor groeiseizoen, droogte en temperatuur), veel informatie opleveren.

H. Hoogers, Ondergelopen Ooijpolder bij Nijmegen, 1809. Rijksmuseum Amsterdam

De Kleine IJstijd verliep niet lineair. Het was juist een periode van grote schommelingen en instabiliteit, waarin decennia met zeer zware winters werden afgewisseld door zachtere perioden. Het begin van de Kleine IJstijd ligt niet vast – sommigen laten de temperatuurdaling al in de veertiende eeuw aanvangen, anderen ruim een eeuw later – en ook de afloop wordt niet door iedereen gelijk gedateerd. Dat ligt voor de hand, omdat het om relatief geleidelijke veranderingen gaat, die niet overal ter wereld volgens hetzelfde patroon verlopen. Daarom zijn de effecten geografisch verschillend, net als dat het geval was bij het middeleeuws klimaatoptimum.[18] De klimaathistoricus Jan Buisman laat de Kleine IJstijd voor onze streken beginnen rond 1430 en eindigen aan het begin van de negentiende eeuw. Binnen die periode onderscheidt hij verschillende fasen. Zo is de vijftiende eeuw koud, behalve in de zomer, zijn de decennia rond 1500 relatief mild, is de tweede helft van de zestiende eeuw wat alle seizoenen betreft te koud en dat geldt ook voor het einde van de zeventiende eeuw. In die jaren is het zelfs zo koud, dat hier volgens Buisman voor Nederland het dieptepunt van de Kleine IJstijd ligt. Ook een eeuw later, in de tijd van de Bataafse revolutie en het begin van het Koninkrijk, is het behoorlijk fris.[19]

Gevolgen van de IJstijd in Europa

Tegelijk met de klimaatverandering worstelden de Europeanen met andere – al dan niet ermee samenhangende – crises. Niet voor niets noemde de Engelse historicus Geoffrey Parker zijn studie over oorlog en klimaatverandering in de zeventiende eeuw *Global Crisis*.[20] Het is de tijd van godsdienst- en successieoorlogen. De toch al grote gevolgen van de klimaatveranderingen werden door deze oorlogen nog versterkt. Door weersomslagen mislukte oogsten leidden tot honger; de geringe voedselvoorraden werden door rondtrekkende soldatenbendes geplunderd. Hongersnood en epidemieën waren het gevolg. Mensen raakten op drift, de natuur overwoekerde ooit vruchtbare landbouwgrond, de agrarische productie nam nog verder af, de bevolking kromp, belastingopbrengsten daalden en zo raakte de samenleving in een neerwaartse

A. Arends, Vissers en boeren, 1625. Rijksmuseum Amsterdam

spiraal. Omdat deze ontwikkelingen tegelijk plaatsvonden, is het ingewikkeld om precieze verbanden aan te wijzen.
De effecten waren ook niet overal dezelfde. De Kleine IJstijd bracht voor sommige streken een periode van voorspoed. De door de klimaatverandering tegenvallende oogsten rondom de Middellandse Zee dwongen de Zuid-Europeanen om graan te importeren. In dat gat sprongen de kooplieden uit de Lage Landen. De al uit de late middeleeuwen stammende 'moedernegotie', de handel op de landen rond de Oostzee met hun grote graanproductie, werd uitgebreid. Dat graan bleek een lucratief exportproduct richting het zuiden.[21]

En zo kregen Nederlandse schippers en kooplieden bovendien vaste voet aan de grond in de tot dan toe door Italiaanse stadstaten zoals Genua en Venetië gemonopoliseerde handel op het Nabije Oosten. Wanneer we het bruto nationaal product vanaf de vijftiende eeuw van Italië en Holland vergelijken, zien we dat het BNP van Italië sterk afneemt, terwijl de lijn van Holland een flinke stijging laat zien.[22] Ook de visserij profiteerde van de klimaatomslag. Door koudere zeestromen verplaatsten de haringscholen zich van Noorwegen naar de Noordzee, wat leidde tot grote vangsten voor de Nederlandse vissers.[23]

Pieter Brueghel, De korenoogst. Metropolitan Museum of Art, New York

De grote toename van de import van graan uit het Oostzeegebied had ook effecten op de landbouw in de Republiek. Het goedkope buitenlandse graan dwong tot aanpassing. Boeren gingen moderniseren en experimenteren met andere gewassen, zoals boekweit, erwten, bonen en klaver. In hoeverre die omschakeling door veranderde weersomstandigheden werd versterkt, is onduidelijk.[24] De landbouw, die met name in het westen van de Lage Landen al vanaf de middeleeuwen meer marktgericht was, verlegde het zwaartepunt naar veeteelt en zuivelproductie en vond in het Duitse achterland, de Zuidelijke Nederlanden en de groeiende scheepvaart nieuwe afzetmarkten.[25] De uitgebreide veestapel zorgde voor meer mest waardoor de vruchtbaarheid van de akkers toenam.[26] Plattelandsbevolking die in de landbouw geen werk meer vond, werd geabsorbeerd door de steden, waar de groeiende handel direct en indirect voor werkgelegenheid zorgde. De steden vormden bovendien een flinke markt voor de afzet van de eigen landbouwproducten.[27] Ook nam, zowel in particuliere huizen als in werkplaatsen, de behoefte aan brandstof toe en dat leidde tot grotere vraag naar turf.[28] Investeringen in land waren dus een goede belegging.
Het vermogen om zich aan te passen aan de effecten van klimaatverandering in de Lage Landen had mede te maken met de sociale constellatie van de samenleving. In centraal geleide staten zoals Frankrijk, waar de adel de meeste grond bezat, ging de aandacht van koning en aristocratie niet uit naar modernisering van de landbouw en vergroting van de opbrengsten. Het hofleven en de militaire strijd slokten alle energie op en antwoord op de mindere landbouwproductie werd daar vooral gezocht in belastingverhoging. Daardoor verarmde de plattelandsbevolking verder en sneefde alle innovatie.[29]

De Lage Landen waren in een langdurige strijd gewikkeld met Spanje. De Tachtigjarige Oorlog was weliswaar de oorzaak van veel vernielingen en onrust, maar aan de andere kant bood de oorlog de noordelijke Nederlanden ook nieuwe mogelijkheden en leverde zelfs een positieve economische bijdrage. De Hollandse scheepsbouw, de industrie en ook de internationale handel kregen een enorme boost toen Antwerpen door de Spanjaarden werd geplunderd en vele rijke kooplieden naar het noorden trokken. Ze namen hun internationale commerciële netwerk mee. In Amsterdam en in mindere mate in Rotterdam vestigden zich tientallen Vlaamse koopmanshuizen. Dit leidde tot grote economische voorspoed voor een beperkte maar zeer bepalende groep burgers. Hun enorme winsten, gemaakt in de handel tussen Noord- en Zuid-Europa, de wapenindustrie en later de vaart op Oost- en West-Indië, investeerden zij onder meer in grond. Dat was nog altijd de veiligste belegging en de succesvolle landbouw in de Republiek maakte dat daar geld kon worden verdiend.[30] De behoefte aan telkens nieuwe landbouwgebieden stimuleerde de droogmakerijen, die in heel Europa bewondering afdwongen. De landbouwopbrengsten legden vervolgens mede de basis voor het ontstaan van buitenplaatsen.
De Kleine IJstijd bracht niet alleen maar goede dingen voor de Lage Landen. De koude winters zorgden er regelmatig voor dat delen van het land onbereikbaar waren, rivieren en kanalen dichtvroren en de handel stil kwam te liggen. In 1620 vroor de hele Zuiderzee dicht, waardoor schepen in het ijs vast bleven zitten. In de winter van 1708 was het in Denemarken zo koud dat de inkt bevroor en gezant Marinus van Vrijbergen zijn rapporten en brieven nauwelijks

Goudestein in Maarssen. De Huydecopers hadden vele buitenplaatsen aan de Vecht in bezit en ook bevriende Amsterdamse regentenfamilies kochten huizen in de buurt.

kon schrijven.[31] Toch waren er in Noord-Europa ook regelmatig warme winters, waardoor de Oostzee bereikbaar bleef. Pogingen om een noordelijke passage naar Azië te vinden, waren door de koude omstandigheden echter gedoemd om te mislukken. Die expedities zorgden wel voor een flinke groei van de walvisvaart.

De trek naar buiten

De gangbare definities van de buitenplaats leggen de nadruk op het ensemble, een geheel van park, tuin, huis en bijgebouwen, waarbij het zwaartepunt misschien wel eerder bij het park dan bij het huis moet worden gezocht. Historisch gezien stond de functie van zomerverblijf voor rijke stedelingen op het platteland centraal. De trek naar buiten, aldus de gangbare theorieën, ontstond door een verandering van de beleving van de natuur en de behoefte de steden in de zomer te ontvluchten. Tegen deze opvatting spreekt bijvoorbeeld het feit dat in Italië rijke stedelingen al in de vijftiende eeuw en Vlaamse kooplieden in de zestiende eeuw naar buiten trokken en dat er in Nederland al in de tweede helft van de zestiende eeuw buitenplaatsen werden gesticht. In de schilderkunst is bovendien al in de vijftiende eeuw positieve aandacht voor de natuur herkenbaar, wat wijst op een veranderende waardering van het landschap. Onvoldoende is nog uitgezocht hoe de adel, die zich vanaf de vijftiende eeuw en misschien zelfs al eerder, steeds meer in de stad ging ophouden, gebruikmaakte van de kastelen op het platteland . Waren dat misschien proto-buitenplaatsen? Speelden ze in die zin een voorbeeldrol voor de nieuwe rijken?
Eerder dan verandering van natuurbeleving verklaar ik de grote groei van buitenplaatsen in de loop van de zeventiende eeuw vanuit de economische voorspoed van de stedelijke elite. De in mijn ogen al veel oudere traditie van het buitenleven als onderdeel van de elitaire levensstijl, werd daardoor voor veel meer mensen toegankelijk. Meer rijke burgers betekent meer buitenplaatsen, en hoe hoger de gemaakte winsten, hoe uitgebreider de investeringen in het buiten. Een sneeuwbaleffect ontstond. Het bezit van een buiten werd een toonbeeld van succes. Niemand wilde achterblijven. Een buitenplaats als onmisbaar attribuut van de parvenu. Het zal ook meer dan een eeuw duren voordat een buitenplaats ook voor de oude adel acceptabel wordt. Edellieden moderniseren hun voorvaderlijke kastelen, die juist door hun lange geschiedenis de sociale kloof met het nieuwe geld uitdrukken. Dat nieuwe geld is na een eeuw niet meer zo nieuw en als er vaker huwelijken worden gesloten die de kloof dichten, krijgen via vererving ook adellijke families ‘moderne’ buitenplaatsen in bezit.
Een buitenplaats heeft voor de rijke burgerij ook een sociale functie. Wanneer alle vrienden en kennissen zich in de zomer op het platteland ophielden, wil men daar niet achterblijven. Niet voor niets zien we dat veel stedelingen er voor kiezen een buitenplaats in de buurt van hun bekenden te stichten.

De trek naar buiten ontwikkelt zich niet lineair. Het is niet onwaarschijnlijk dat de oorlogsomstandigheden in de zestiende en zeventiende eeuw hun weerslag hadden op de trek naar het land. Zo neemt het aantal buitens toe tijdens het Twaalfjarig Bestand, omdat de veiligheid op het platteland toenam. De nieuwe

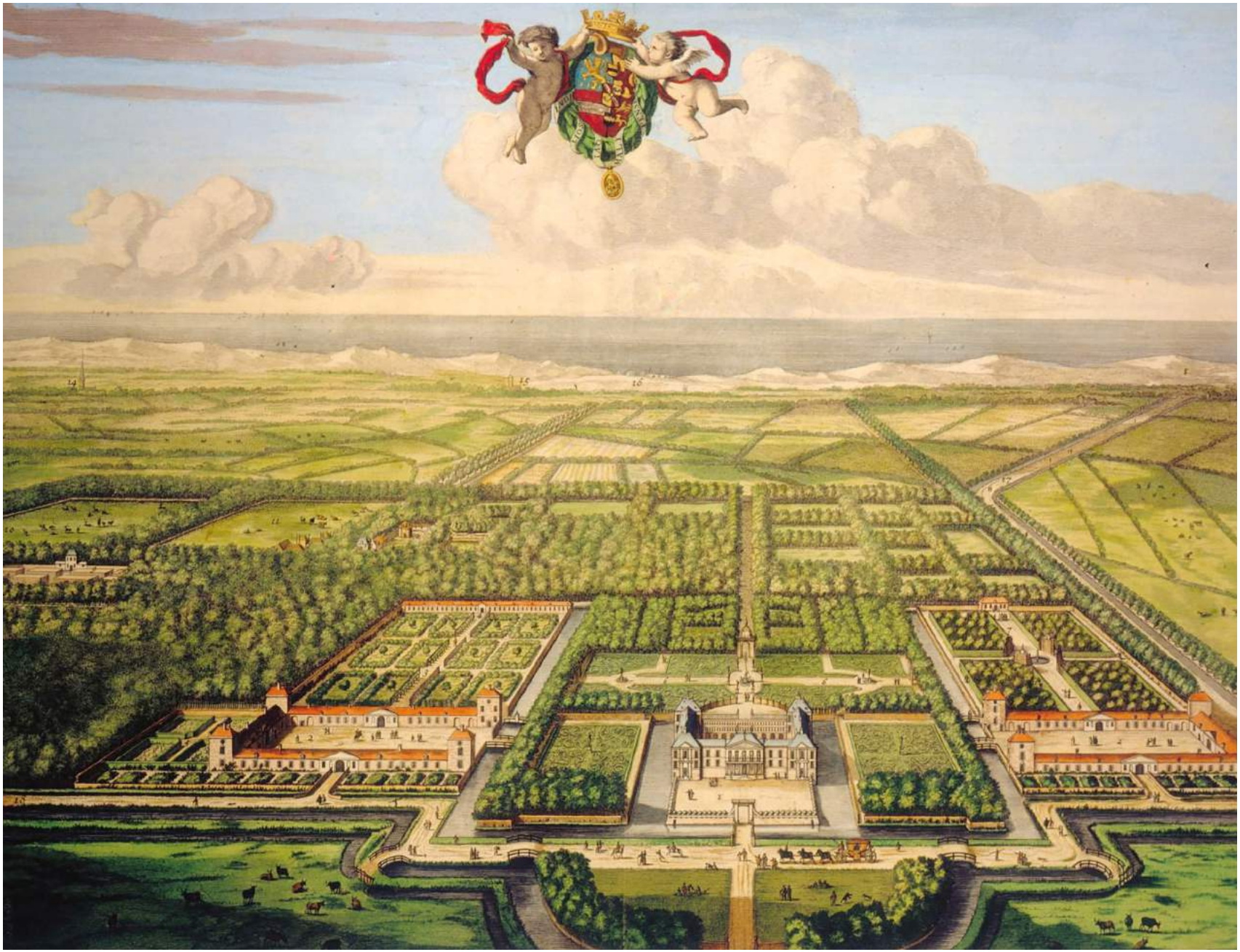

Paleis Honselaarsdijk door Abraham Blooteling, 1683.

rijken herkenden de gunstige omstandigheden om te investeren en zich op het platteland te vestigen. Daardoor werd het verschijnsel buitenplaats opeens veel zichtbaarder. Rond 1700 was er een nieuw hoogtepunt.

Tuinen en parken

De tuinen bij kastelen in de middeleeuwen waren geïnspireerd op de 'Hortus Conclusus', een gesloten tuin. Ook de tuinen bij de kastelen en buitenplaatsen in de renaissance vertoonden het middeleeuwse besloten karakter. Hagen vormden geometrische patronen van heggen en borders. In de tuin, gestoffeerd met beelden, die verwezen naar klassieke mythen en sagen, wisselden kunstige broderies, waterpartijen, fonteinen en exotische gewassen elkaar af. Binnen de geometrische patronen was ook het huis ingepast, waarbij de hoofdas van de tuin werd voortgezet in het huis. De terrassen voor het huis werkten als een geleidelijke overgang tussen interieur en exterieur. In de zeventiende eeuw vormden huis en tuin steeds meer een geheel en werden als een ensemble ontworpen, waarbij waterpartijen nadrukkelijk een hoofdrol vervulden.

Grote voorbeelden voor adel en patriciaat zijn de buitens van de stadhouders, de prinsen van Oranje. De samenhang tussen binnen en buiten wordt bijvoorbeeld heel zichtbaar in de tuinen van Honselaarsdijk. Stadhouder Frederik Hendrik was nauw betrokken bij ontwerp en aanleg van deze tuinen, waarbij het bestaande landschap met zijn lange ontginningskavels en sloten de structuur bepaalde. Dat huis en tuin één geheel vormden, is af te lezen aan het feit dat architecten als Jacob van Campen en Pieter Post het buiten als eenheid ontwierpen. De grote rol van water bij de aanleg van buitenplaatsen bepaalde mede de locatie van buitens. Dat werd gecanoniseerd in dé handleiding voor de aanleg van een buitenplaats, in 1737 geschreven door de Leidse fabrikant Pieter de la Court, *Byzondere aenmerkingen over het aenleggen van pragtige en gemeene landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraeden.* Het is belangrijk daarbij aan te tekenen dat deze handleiding verscheen nadat er al anderhalve eeuw buitenplaatsen bestonden. In hoeverre hij dus de bestaande praktijk terug heeft geprojecteerd op de buitens die al meer dan een eeuw daarvoor waren aangelegd, is onduidelijk. Omdat inmiddels ook andere omstandigheden, waaronder het klimaat, waren gewijzigd, kan zijn handleiding mogelijk minder zeggingskracht hebben wat betreft de motieven rond de aanleg va de buitens die rond 1600

Jan van Goyen, Polderlandschap. 1644. Rijksmuseum Amsterdam.

zijn aangelegd. Klimaat moet grote invloed gehad hebben op de tuinaanleg. Veranderingen in temperatuur en waterhuishouding bepaalden de biologische randvoorwaarden. Water was noodzakelijk voor de aanleg van vijvers, fonteinen, kanalen. De vochtigheid van de bodem en de weersomstandigheden beïnvloedden de keuze voor beplanting. Hoe hebben die aspecten de inrichting van de tuin bepaald? Dat is in historisch onderzoek nog weinig belicht. De toenemende belangstelling voor exotische, en met name tropische gewassen, vanaf het midden van de zeventiende eeuw zal zijn ingegeven door de reizen van de VOC- en de WIC-schepen. Vanaf het derde kwart van de zeventiende eeuw zijn kassen (palmenhuizen of oranjerieën) bekend.[32] Misschien werden die mede noodzakelijk door de dalende temperaturen.

Investeren in land

De mede door het klimaat veroorzaakte economische bloei stond aan de basis van de opkomst van een nieuwe klasse van rijk geworden kooplieden en entrepreneurs. Ze belegden aanvankelijk veel van hun geld in land. Landbezit was niet alleen veilig, het gaf bovendien cachet, zeker als daarbij een heerlijkheid kon worden aangeschaft. Die gaf het recht op het dragen van een klinkende, semi-adellijke titel. De aanleg van buitenplaatsen volgde in het spoor van deze investeringen. De grote groei in het aantal buitenplaatsen vond vooral plaats na 1600. Vlaamse immigranten, naar het noorden gevlucht voor de godsdienstvervolgingen, kenden zoals gezegd een rijke buitenplaatsentraditie. Die was al in de vijftiende eeuw in Italië begonnen. De hechte relatie tussen Vlaanderen en Italië zal zeker een rol gespeeld hebben bij de adoptie van buitenplaatsen door Antwerpenaren. Een directe relatie met de Amsterdamse buitenplaatsenmode is lastig aan te tonen, maar lijkt waarschijnlijk.[33]

Contemporaine wetenschappelijke inzichten ondersteunden de trek naar buiten: de buitenlucht was immers gezond en bewegen in de natuur was niet alleen goed voor het lichaam, maar bood de mogelijkheid om bij te komen van het hectische stadsleven. De grote meren in Noord-Holland die in deze tijd werden drooggelegd en de binnenduinrand waren de eerste locaties waar rijke stedelingen hun buitens bouwden. Ook direct rond steden als Amsterdam en Utrecht werden zogenaamde tuin- en speelhuizen gebouwd.

De buitenplaats Westwijk in de Purmer door Cornelis Holsteyn. RKD Den Haag

Cromwijck aan de Vecht, Het Utrechts Archief

Landaankopen waren in de zeventiende eeuw zeker aanvankelijk niet bedoeld om er een buitenplaats te stichten. Vaak kochten rijke Amsterdamse (en ook Rotterdamse) kooplieden landbouwgrond, een boerenbedrijf of bijvoorbeeld een steenfabriek in de omgeving van de stad. Het kon vervolgens nog jaren duren voordat een herenhuis op de plek verrees, als dat al gebeurde. Soms beperkte men zich tot een 'herenkamer' in een aangekochte boerderij. Rondom Amsterdam, zoals de Beemster, 's-Graveland, Kennemerland en langs de Amstel en de Vecht, begonnen de hofsteden van de welgestelde Amsterdamse stedelingen zich aaneen te rijgen. Dat gebeurde ook elders, zoals bij Kralingen door Rotterdamse burgers. Omdat we van lang niet alle buitenplaatsen een stichtingsdatum hebben en ook een breed onderzoek naar afbraak en herbouw ontbreekt, is het niet goed mogelijk een chronologische relatie te leggen met de klimatologische veranderingen. Toch is het niet ondenkbaar dat kleine schommelingen in het klimaat van invloed zijn geweest. Zo waren de zomers tussen 1687 en 1703 koud en nat, een redelijk lange periode, die negatieve gevolgen kan hebben gehad voor de populariteit van het buiten wonen.[34] De zomerhuizen waren tenslotte meestal niet geschikt voor een verblijf tijdens koude perioden.

Ondanks het ontbreken van veel onderzoeksgegevens, durf ik te beweren dat de Kleine IJstijd op vele manieren invloed had op het landschap, de economie en de samenleving. Deze veranderingen vormden de randvoorwaarden voor het ontstaan van buitenplaatsen. In een poging om die relatie nog wat concreter in beeld te krijgen, vergelijk ik buitenplaatsen in Utrecht en Overijssel. Ten eerste bieden de cases de mogelijkheid om de theorie in praktijk te onderzoeken, en ten tweede kunnen de landschappelijke en economische verschillen bijdragen aan een beter inzicht in de directe en vooral indirecte invloeden van klimaatverandering op de buitenplaatsen. Nogmaals, een direct en monocausaal verband is niet te verwachten: veel ontwikkelingen versterken elkaar.

Utrecht en Overijssel nader bekeken

Utrecht is als provincie in twee landschappen te verdelen: het natte veen in het westen en zuidoosten, en de droge zandgronden van de Utrechtse Heuvelrug. In de zeventiende eeuw werd de Vecht, een belangrijke regionale verkeersader, door de nieuwe economische elite aan het IJ ontdekt. Voordat zij nieuwe buitens gingen aanleggen, waren ze al actief bij de aankoop van boerderijen en kastelen. Zo werd Dirk Schaap eigenaar van kasteel Bottestein bij Vleuten en verkreeg Geerte Dirck Pouwelzoonsdr Te Nesse bij Linschoten.[35] Het is onduidelijk of zij kastelen kochten als investering, als statussymbool, als buitenverblijf of uit een combinatie van deze motieven.[36] De aankoop van land door stedelingen was geen nieuw verschijnsel: een onderzoek naar bijvoorbeeld de Amersfoortse burgerij in de late middeleeuwen laat zien dat burgers flink wat grond bezaten op het omringende platteland.[37]
In de zestiende eeuw kochten burgers nauwelijks kastelen: veel vaker kochten Amsterdammers land en boerderijen als investering. Lang niet overal legden ze direct een buitenplaats aan of gingen er wonen. Zo kocht de Amsterdamse leerkoopman Jan Jacobs Bal in 1591 een steenbakkerij langs de Vecht. Op deze plek werd pas enkele decennia later het buiten Cromwijck gesticht. Een vergelijkbare geschiedenis had de Gouden Hoeff, een boerderij met steenbak-

Het huis Arenberg langs de weg tussen De Bilt en Utrecht, in 1895. Inmiddels is het huis afgebroken en het park verkaveld tot een woonwijk. Het Utrechts Archief

kerij, die in 1608 door Bal werd aangekocht (die zich inmiddels Huydecoper was gaan noemen).[38] Omdat Amsterdam flink uitbreidde, was er veel vraag naar baksteen. Huydecoper was een van de drijvende krachten achter de stadsuitbreiding en spekte zo zijn portemonnee. Pas de zoon van Bal, Joan Huydecoper, stichtte langs de Vecht tientallen buitenplaatsen, vaak op locaties die eerst voor de kleiwinning waren gebruikt.[39] Het indrukwekkende hoofdhuis van de nieuwe complexen, zeer zichtbaar gelegen aan een drukke verkeersader, was een visitekaartje van de eigenaar, een bewijs van zijn maatschappelijk succes. Dit laat opnieuw zien dat de economie van groter invloed was op de groei van de buitenplaatsencultuur dan een verandering in natuurbeleving.
De aanleg van buitenplaatsen werd ook mede beïnvloed door politiek-religieuze ontwikkelingen. De Opstand tegen de Spaanse koning resulteerde onder meer in het verbod op de katholieke kerk. Daardoor kwam veel kerkelijk bezit vrij. Dat land werd door de Utrechtse Staten verkocht om de oorlogsleningen af te betalen. Kopers waren speculanten, vaak stedelijke kooplieden, of de Statenleden zelf. Op het nieuw aangeschafte land werd vervolgens vaak een buitenplaats gesticht.
Oorlog had zeker invloed op de perioden waarin buitenplaatsen werden aangelegd. De Spaanse veldtocht in de jaren twintig van de zeventiende eeuw bewees dat er nog steeds oorlogsgevaar dreigde en remde tijdelijk de ontwikkeling van de buitenplaatsencultuur, zeker in het oosten van Utrecht. Pas na 1629 werd duidelijk dat de strijd met Spanje definitief naar het zuiden en oosten van de Republiek was verplaatst. In datzelfde jaar verbeterden Amsterdam en Utrecht de belangrijke verkeersader de Vecht. Zo werden de dorpen langs het water aantrekkelijker voor stadsbewoners, die in de zomermaanden in hun buitenhuizen langs de Vecht vertoefden. Twee keer per jaar laadde het personeel een flinke hoeveelheid huisraad op een schuit om naar de buitenplaats te vervoeren en in de herfst ging de tocht andersom.
Vóór 1625 waren er nog slechts drie buitenplaatsen aan de Vecht te vinden, in de kwart eeuw daarna kwamen er 26 bij en tussen 1650 en 1675 nog eens zes-

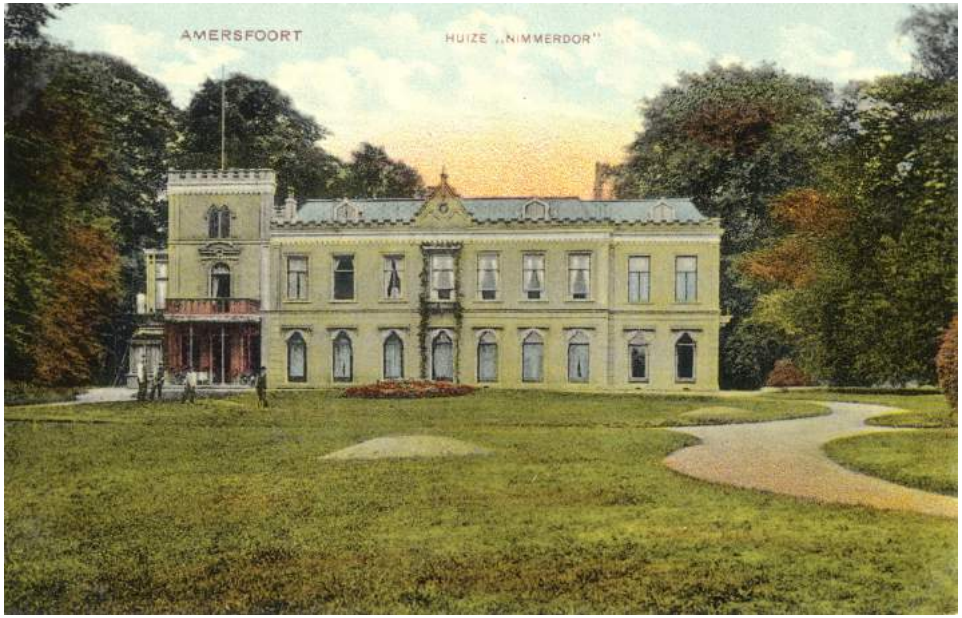

Het huis Nimmerdor, vlak buiten Amersfoort. Het Utrechts Archief

tien.[40] Deze golven weerspiegelen de economische hausses. Zo begon vanaf het midden van de zeventiende eeuw de handel op de Oost zijn vruchten af te werpen en zochten de aandeelhouders van de VOC manieren om hun winsten te beleggen.[41] Een voorwaarde voor grondbeleggingen was de militaire veiligheid, die ook van invloed was op de chronologie. Het zou mooi zijn als we aan die chronologie ook weersinvloeden konden verbinden, maar daar blijkt toch wel voorzichtigheid geboden. Weliswaar is volgens het overzicht van Buisman de periode tussen 1590 en 1620 erg koud, evenals de jaren na 1670, maar ook in de jaren ertussen in kwamen overstromingen en zware winters voor.[42] Misschien dat de tussenliggende periode toch relatief aantrekkelijk was om, nu het economisch en militair er ook gunstig uitzag, een buitenplaats aan te leggen. Er waren nog meer stimulansen.

Het was de Utrechtse Staten opgevallen dat nieuwe rijken graag hun geld in grond en buitenplaatsen investeerden. Vanaf 1647 werden in het stadsbestuur van Amersfoort plannen gesmeed de bereikbaarheid van hun stad vanuit het westen te vergroten door de aanleg van een kaarsrechte, brede avenue richting Utrecht. Men hoopte langs de weg een vergelijkbaar arcadia te creëren als langs de Vecht aan het ontstaan was.[43] Deze nieuwe 'wegh der weegen' diende het kale heidelandschap te veranderen in een welvarende streek, en zo belastinginkomsten te genereren. In 1652 hechtten de Staten van Utrecht hun goedkeuring aan de aanleg. Het plan werd een klinkende mislukking en illustreert het grote belang van water bij de locatie van buitenplaatsen. Dat wordt duidelijk door een vergelijking te trekken met het nabijgelegen De Bilt. Langs de Biltsestraatweg werd namelijk door een slimme ondernemer, Anthony Charles Parmentier, een kanaal gegraven. Dat leidde tot betere ontwatering en dus hogere opbrengsten van de gronden. Het werd aantrekkelijker hier buitenplaatsen te stichten, mede door de verbeterde bereikbaarheid.[44] Er verrezen zo'n tien nieuwe buitens, gebouwd door rijke Utrechters en Amsterdammers. Zo'n waterweg ontbrak tussen De Bilt en Amersfoort en daarom bleven de geplande percelen langs de weg der wegen akelig leeg. De zanderige streek verleidde weinig mensen tot de aanleg van een buitenplaats en kreeg zelfs de bijnaam 'het Lijbie van Utrecht'.[45] Dichterbij Amersfoort, waar een aantal beken stroomde en de omstandigheden veel gunstiger waren, verrezen wel luxe zomerverblijven. Zo erfde de bekende bouwmeester Jacob van Campen in 1616 het buiten Randenbroek en liet de 'dolle jonker' Everard Meijster niet ver daar vandaan zowel de buitenplaats Nimmerdor (1645) als het park Dool-om-berg (1665) aanleggen. Ze lagen in de directe omgeving van de Heiligerbergerbeek. Bij Randenbroek kwamen bovendien de Modderbeek en de Barneveldsebeek bij elkaar. Hoe bevaarbaar die beken waren, is de vraag. Noodzakelijk als verbinding waren ze niet, omdat de afstand tot de stad gering was.

Overijssel

Het westen was bij uitstek de locatie van de snel groeiende handel, daar verbleven de uit Vlaanderen gevluchte kooplieden. Overijssel lag decentraal en er waren nauwelijks grote steden, die bovendien qua omvang niet te vergelijken waren met Amsterdam, Leiden, Dordrecht of het opkomende Rotterdam. Welke processen zijn hier in de zeventiende eeuw rond buitenplaatsen zichtbaar en wat dragen die bij aan onze kennis over de relatie tussen klimaat en buitenplaats?[46]

Het huis Rollecate aan de Dedemsvaart, rond 1900. Beeldbank Historische Vereniging Avereest

Overijssel was als provincie in de zeventiende eeuw relatief jong. Pas in 1528 waren drie kwartieren, Salland, Twente en het Land van Vollenhove, samengevoegd tot Overijssel. Salland, met de steden Deventer, Kampen en Zwolle, was de *primus inter pares*. Anders dan Holland had Overijssel nog lange tijd met de strijd tegen de Spanjaarden te maken en dus met grote onveiligheid op het platteland. Dat betekende dat investeren in land, boerderijen, buitenplaatsen of kastelen erg risicovol was. Pas na de Vrede van Munster in 1648 werd het er veilig genoeg om agrarische economische activiteiten te gaan uitbreiden. De historische gerichtheid verschoof van de Hanzesteden en Duitsland naar Amsterdam en Holland, die als afzetmarkt grote perspectieven boden. Via de IJssel en de Zuiderzee was het westen goed bereikbaar.
Het noordwesten van Overijssel was een veengebied, maar het grootste deel van de provincie bestond uit zand, dat naar het oosten omhoog liep. De afgegraven turf ging via Zwartsluis naar het westen. De edelman Johan de Ligne, graaf van Arenberg, had voor dat doel eind zestiende eeuw een speciale turfgracht laten graven. Na zijn dood tijdens de Opstand verkocht zijn weduwe het uitgebreide landbezit aan lokale burgers. Het is niet goed uit de literatuur te distilleren of deze burgers vervolgens buitenplaatsen lieten aanleggen,

Het huis Boxbergen, gebouwd rond 1730. Foto 1930

zoals de Groningse entrepreneurs bijvoorbeeld dat wel deden, de zogenaamde veenborgen. Er is misschien een huis als veenborg te beschouwen: Rollecate. De Overijsselse turfwinning verschoof steeds meer naar het oosten: de Dedemsvaart, eind achttiende eeuw door Willem Jan van Dedem geïnitieerd, is daar nog een overblijfsel van. Hij verplaatste zijn huis Rollecate vanuit Vollenhove naar Den Hulst, vlak bij het nieuwe kanaal. Het huis is in 1931 afgebroken.

Hoewel lange tijd is gedacht dat de landbouw in Overijssel achterbleef op de ontwikkelingen in het westen en er nauwelijks sprake was van marktwerking, blijkt dat een te eenzijdig beeld. Weliswaar was het aandeel van de oogst bedoeld om op de markt te verhandelen relatief klein, toch was de agrarische economie van Overijssel verbonden met het westen en werd ook hier geproduceerd voor afzet in de grote steden. Die groei van de landbouw is zichtbaar in de toename van de plattelandsbevolking, en de handelscontacten met het westen werden geïntensiveerd.[47] Zo kon men, al was het in mindere mate, toch profiteren van de economische hausse. Op het zand namen de graanproductie en ook de verbouw van veevoer toe, terwijl veeteelt vooral in de Kop van Overijssel plaatsvond.[48] De toenemende akkerbouw vroeg om mest en die werd deels uit de Hollandse grote steden ingevoerd.[49] Toch leidde de groeiende plattelandseconomie niet tot de bouw van een groot aantal buitenplaatsen. Dat heeft vooral te maken met de samenstelling van de elite.
In Overijssel bestond die elite, veel meer dan in het westen, uit adel die leefde van zijn grootgrondbezit en dus van de landbouw.[50] Het bezit van een huis op het platteland had hier andere betekenissen dan in het westen. De adel had een belangrijke stem in het gewestelijk of lokale bestuur bestuur, als rentmeester of drost, en om tot de ridderschap toegelaten te worden, was het bezit van een havezate, een erkend adellijk huis, een voorwaarde. Dat maakte het aantrekkelijk om kastelen en huizen met dat predicaat in stand te houden of aan te kopen. Een havezate diende omgracht te zijn. Veel havezaten lagen aan de IJssel, de Overijsselse Vecht of de Regge, maar er zijn ook veel havezaten die geen directe relatie met een bevaarbare rivier of kanaal hebben. Wel lagen ze meestal in de directe omgeving van steden en stadjes en waren dus over de weg bereikbaar.
Veel havezaten hadden een middeleeuwse oorsprong, maar werden aan het einde van de zestiende en vooral in de zeventiende eeuw, na de verwoestingen

van de oorlog, herbouwd of gemoderniseerd. Bij die modernisering verschoof de functie van kasteel naar buitenhuis. Dus anders dan in het westen, waar een groep *nouveaux riche* een hele serie buitenplaatsen aanlegde, bleef de Overijsselse elite vooral bestaan uit de oude adel, die vooral hun oude havezaten verbouwden. De langdurige oorlogssituatie maakt het ook lastig om een vergelijking te trekken met de nieuwe buitenplaatsenhausse in het westen. Vanwege de onveilige situatie werd de militaire functie in stand te houden, en beschadigde of vernietigde havezaten werden herbouwd. In hoeverre dat werd ingegeven door economische mogelijkheden, of politieke en praktische motieven, is lastig na te gaan. Een voorbeeld is het Hof te Dorth, dat tijdens de strijd tegen de Spanjaarden nog duidelijk versterkt was. In 1611 werd het kasteel door de toenmalige eigenaar afgebroken en vervangen door een nieuw huis, met daaromheen een 'smaakvolle' tuin.[51]
Kastelen die niet ver van de stad lagen, werden tijdens de Opstand tot potentiële uitvalsbases voor de Spaanse troepen. Een aantal kastelen werd daarom door het stadsbestuur ontmanteld. Een voorbeeld is het huis Boxbergen, dat in 1586 werd afgebroken. De eigenaar, Herman Ripperda, liet ruim een decennium later een nieuw huis optrekken. De havezate De Pol nabij Staphorst werd in 1614 door Hendrik van Keppel Fox in leen genomen. Hij begon in de omgeving ontginningen en liet zelfs enkele kalkovens bouwen. De Pol lijkt in die tijd niet meer dan een boerderij geweest te zijn: Fox woonde in Hasselt. De geschiedenis van De Pol kent grote parallellen met de buitenplaatsen van de Huydecopers. Ook hier speelde aankoop vanuit een economisch motief en kreeg het buiten na enige tijd een recreatieve functie. De achtergrond van de meeste eigenaren van de Overijsselse buitens verschilt echter van die in het westen. Vaak waren het militairen (ook al vanwege hun katholieke achtergrond, die andere carrièremogelijkheden uitsloot) of stedelijke regenten. De elite in Overijssel was, anders dan de Amsterdammers, meestal vermogend door grootgrondbezit en/of inkomsten uit bestuursfuncties.[52] Een voorbeeld is de Zwolse burgemeester Zweder van Haersolte, die in 1617 De Haerst liet bouwen. Bij de bezittingen van De Haerst wordt expliciet turfveen genoemd, dus misschien hebben de inkomsten daaruit bijgedragen aan de mogelijkheid dit buiten te kunnen bouwen.

Buitenplaats Spijkerbosch bij Olst, coll. familie Van Limburg Stirum, fotograaf Carel Schutte

Een ander verschil met de buitens langs de Vecht is dat veel Overijsselse adellijke families de havezate als permanent woonhuis gebruikten, naast het bezit van een huis in een van de nabijgelegen stadjes. De architectuur verwijst soms wel naar het westen. Veel buitens waren geïnspireerd op de mode aan het stadhouderlijk hof, en daarvoor werden Amsterdamse architecten zoals Philip Vingboons ingeschakeld. Grachten en waterpartijen speelden bij de parkaanleg een belangrijke rol. Naast havezaten kende de provincie ook niet-adellijke huizen op het platteland, spiekers genaamd. Die waren vaak eigendom van de stedelijke patriciërs.[53]
De literatuur beschrijft de Overijsselse landbouwontwikkelingen als zeer lokaal. Het is daarom lastig om eventuele invloeden van het klimaat op de landbouw aan te wijzen en een relatie te leggen met de ontwikkeling van buitenplaatsen en havezaten. In ieder geval hadden de boeren op de zandgronden vanaf het midden van de zeventiende eeuw te maken met een flinke daling van de gewasprijzen, waardoor meer nadruk kwam te liggen op zelfvoorziening. Hoewel de bevolking toenam, werd er relatief weinig ontgonnen, omdat daar de middelen toe ontbraken.[54] Dit zal ook gevolgen hebben gehad voor de bouw van nieuwe buitenplaatsen, omdat grondbezit geen inkomensgroei genereerde. De economische basis voor de bouw van een buitenplaats was in Overijssel veel

Winterlandschap met toren door Jacob van Ruysdael, 1665. Rijksmuseum Amsterdam

smaller dan in bijvoorbeeld het westen van Utrecht. Stedelijke regenten daarentegen waren wat minder economisch afhankelijk van de landbouw en verkregen hun inkomsten vooral uit hun bestuursfuncties. Misschien dat daarom een Zwolse bestuurder als Jacobus Vriesen in 1644 wel een nieuwe spieker konden bouwen, het latere Aalshorst, net zoals Engelbert van Doetinchem in 1611 op Spijkerbosch een nieuw stenen huis kon laten bouwen.

Samenvattend

De relatie tussen klimaat en buitenplaatsen tijdens de Kleine IJstijd is niet glashelder en één op één zichtbaar te maken. Klimaat speelde een rol ten tijde van verschillende crises, zoals oorlogen, hongersnood en ziekten. Het weer had grote invloed op de economie, concreet op internationale handelsstromen en de lokale landbouw. En die beïnvloedden elkaar over en weer. Daarmee is nog geen directe causaliteit aan te tonen, maar ik hoop wel te hebben laten zien dat het negeren van de invloed van klimaat ons ook inzichten ontzegt. Het onderzoek hiernaar staat echter nog in de kinderschoenen. Duidelijk is wel dat de Lage Landen, geholpen door hun geografische ligging en bestuurlijke situatie, goed inspeelden op de veranderende omstandigheden, al was men zich niet van het concept klimaatverandering bewust. Het leidde met name in de westelijke provincies tot een nieuwe elite van handelaren en kooplieden, die hun winsten in grond investeerden. Ook meer perifere gebieden zoals Overijssel werden in die economische hausse betrokken, maar konden daarvan veel minder profiteren.

De investeringen in landbouwgronden en verveningen zorgden voor een hechtere relatie tussen stedelingen en het platteland. Dat, gecombineerd met de bestaande mode van buiten wonen en de groei van de omvang van de parken (mede onder invloed van de stadhouders, die door de strijd met Spanje een belangrijke voorbeeldrol hadden gekregen), stimuleerde de aanleg van buitenplaatsen en de modernisering van kastelen en havezaten tot buitenplaats. Ook hier beperkt het gebrek aan betrouwbare stichtingsdata van buitenplaatsen de mogelijkheid om de aanleg van buitens direct aan de klimaatveranderingen en de weerschommelingen te verbinden.

Moderne klimaatverandering en ons erfgoed

Klimaat is altijd in beweging. Op een ingrijpende manier, zoals tijdens de ijstijden toen ons land onder honderden meters ijs was verdwenen of deel uitmaakte van een uitgestrekt toendragebied, terwijl het zeeniveau meer dan honderd meter lager lag dan nu. Of in de vorm van kleinere fluctuaties, zoals we de laatste 2000 jaar meerdere malen hebben meegemaakt. Deze klimaatgolven bepalen de waterhuishouding en hebben gevolgen voor het neerslagniveau, de waterstand in rivieren en beken, de hoogte van de zeespiegels of ijsvorming. De veranderende temperatuur heeft invloed op de begroeiing, het landschap, de vruchtbaarheid en de voedselvoorziening. Het klimaat bepaalt dus de economische en fysieke randvoorwaarden voor buitenplaatsen. Klimaatverandering heeft derhalve grote gevolgen voor ons monumentale erfgoed.

Verliepen de vorige klimaatschommelingen nog relatief geleidelijk, we bevinden ons nu in een klimaatomslag die met ongekende snelheid om zich heen

grijpt. Dat wordt door de meeste klimaatwetenschappers geaccepteerd, op een kleine achterhoede na.[55] Anders dan bij het middeleeuws klimaatoptimum of de Kleine IJstijd wordt de huidige omslag gekenmerkt door de enorme rol van de mens. Grootschalige en nog steeds voortdurende ontbossing, naast de verbranding van fossiele grondstoffen leiden tot sterke toename van CO_2. Dat is direct verbonden met het broeikaseffect en leidt tot een zichzelf versterkend proces van globale opwarming. Het smelten van de ijskappen zorgt voor wereldwijde zeespiegelstijging en het ontdooien van de Siberische toendra, met exponentiële toename van andere broeikasgassen, zoals methaan tot gevolg. Daarnaast brengt de mens allerlei stoffen in het milieu, die leiden tot aantasting van het bodemleven, van de flora en fauna. Het aantal met uitsterven bedreigde diersoorten neemt exponentieel toe en ook dat leidt tot processen die we niet kunnen overzien.
De belangen van verschillende sectoren botsen bij de omgang met klimaatveranderingen. Juist omdat de mens zo'n belangrijke rol speelt, kunnen we ook ingrijpen, maar over hoe en wie daarvan de last moet dragen, is veel strijd. Binnen dat geweld van tegenstrijdige belangen, heeft de erfgoedsector nog nauwelijks een stem, en daarmee ontbreekt ook de stem van de sector kastelen en buitenplaatsen. Hun belang is evident: ze zijn de fysieke uitdrukking van het verleden, maken een beleving van dat verleden mogelijk, spelen een hoofdrol in het vormgeven aan onze leefomgeving. Het zijn natuurlijke en culturele oases, ze dragen bij aan onze identiteit, zijn vertrouwde *landmarks*. Om die functies te kunnen vervullen, is het van fundamenteel belang dat ze niet ingrijpend veranderen of verdwijnen. Want dan gaat niet alleen het fysieke verleden verloren, maar ook de aanknopings- en herkenningspunten en de verhalen die daarmee samenhangen. We verliezen de mogelijkheid om direct met het verleden in contact te komen. Het authentieke is van levensbelang.
Kastelen en buitenplaatsen zijn kwetsbaar door klimaatverandering, zeker als die zo snel en veelomvattend is als de huidige. Er zijn directe en indirecte bedreigingen. Directe bedreigingen zijn de laatste jaren al zichtbaar. Door de verdroging komen grachten, vijvers en kanalen droog te staan. Dat tast de beschoeiing en de fundering van de gebouwen aan. De waterkwaliteit neemt af. De visstand wordt bedreigd. Op de hoge zandgronden sterven bomen, struiken en planten door het gebrek aan water. In het westen daarentegen is er niet zozeer sprake van afname van neerslag, maar van sterke concentratie. De kortere, zeer hevige buien veroorzaken overstromingen en wateroverlast. De stijging van de gemiddelde temperatuur maakt het bepaalde parasieten mogelijk om te overleven, met aantasting van bossen tot gevolg. Ook nieuwe insectensoorten kunnen zich in onze streken vestigen, waartegen de fauna geen verweer heeft. Aan de andere kant worden ook vele soorten flora en fauna met uitsterven bedreigt. De afname van nuttige insecten, droogte en overstromingen bedreigen de landbouw, voor een aantal buitenplaatsen een belangrijke inkomstenbron. Landbouwgif dringt overal door en tast het bodemleven aan. De huizen en parken zoals wij die kennen, kunnen in deze omstandigheden in de overgeleverde vorm niet voortbestaan. Als dat al niet het volledig verdwijnen van kastelen en buitenplaatsen betekent, is het gevaar groot dat ingrijpende aanpassingen nodig zijn.
Indirect wordt het erfgoed bedreigd door maatschappelijke keuzes. Bescherming en instandhouding en de zoektocht naar creatieve oplossingen om de nieuwe omstandigheden het hoofd te bieden, zullen veel middelen kosten, in inzet en in geld. Daar zit een bottleneck. Juist omdat alle sectoren in de maatschappij last hebben van de gevolgen van klimaatverandering, volgt er strijd om de schaarse middelen. Op dit ogenblik loopt Nederland ver achter met het implementeren van beleid, dat volgens vele deskundigen en internationale instituten noodzakelijk is om de klimaatgevolgen binnen min of meer aanvaardbare grenzen te houden. Naarmate we daar langer mee wachten, worden de onontkoombare ingrepen steeds groter, met alle gevolgen voor samenleving, economie en financiën die daarbij horen. In die strijd zal de instandhouding van kastelen en buitenplaatsen geen grote prioriteit krijgen. Ingrepen om de vernatting en verdroging tegen te gaan, het voortbestaan van steden en landbouw, de noodzaak van dijkverzwaring langs rivieren en de kust, energie-aanpassing van huizen en bedrijfsgebouwen zullen veel geld gaan kosten. Erfgoed en cultuur zullen als niet-essentieel achteraan staan, zoals we al hebben ondervonden tijdens de huidige pandemie.
Laten we dit tij keren. Laten we uitdragen hoe mooi, nuttig en bijzonder kastelen, buitenplaatsen en landgoederen zijn. We moeten met de samenleving in gesprek over de fundamentele rol van erfgoed, over keuzes, over hoe we de maatschappij zien. Het is aan ons als sector daarover snel een aansprekende en overtuigende visie te ontwikkelen. En dat kunnen we, als verhalenvertellers pur sang!

1 Zie bijvoorbeeld R.J. Lichthelm, *De Kralingse buitenplaatsen van de 16e tot de 21e eeuw. Een vergeten Arcadië* (Woudrichem 2020)
2 E-M. Kooyman, "Tot vermaeck en voordeel aengeleyt'. Een studie naar de verklaring van de verschillen tussen het gebruik van de term buitenplaats en hofstede in Nederlandstalige teksten geschreven tussen 1500 en 1830, scriptie UU 2020; zie ook Y. Kuiper, *De Hofstede, 'tot vermaeck en voordeel aengeleyt'. Beelden van de Nederlandse buitenplaats vanaf de zeventiende eeuw* (Groningen 2017)
3 Y. Kuiper en A. Zijlstra, "Een yeder hadt te doen mit poten, planten en andere dingen'. Het buitenleven van rijke en voorname Friezen in de Gouden Eeuw', in: Y. Kuiper en B. Olde Meierink, red., *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Hilversum 2015), p. 96-127
4 I. Koppert, Locatiekeuze voor historische buitenplaatsen, NKS rapport 13, Wijk bij Duurstede 2015
5 H. Renes, 'Water en buitenplaatsen', in: C. Gietman e.a. red., *Huis en habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017), p. 98-113
6 R. Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem 1948)
7 Luttervelt, Buitenplaatsen, p. 38
8 Luttervelt, Buitenplaatsen, p. 36-39
9 Geciteerd bij Luttervelt, p. 42
10 Zie voor kastelen en klimaat: F. Vogelzang, Kastelen en het middeleeuws klimaatoptimum. Kastelen en water in tijden van klimaatverandering, Amersfoort 2021, link naar kastelenartikel
11 Zie bijvoorbeeld J.R. McNeill, Changing Climates of History, *Public Books, a magazine of ideas, arts and scholarship*, 12, 1, 2014, https://www.publicbooks.org/changing-climates-of-history/
12 Ik dank Yme Kuiper, Gerrit van Oostrom en Ben Olde Meierink voor hun waardevolle suggesties en aanvullingen op een eerdere versie van dit essay.
13 J. Buisman, *Bar en boos. Zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen* (Baarn 1984), p. 78-79
14 D. Degroot, *The Frigid Golden Age. Climate Change, the Little Ice Age and the Dutch Republic 1560-1720* (Cambridge 2018), p. 22-26; B. Fagan, *The Little Ice Age. How Climate made History 1300-1850* (New York 2000), p . 23-30
15 Zie voor een algemene inleiding over klimaatonderzoek onder meer J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, dl. 1,* onder redactie van A.F.V. van Engelen (Franeker 1995, 2011)
16 M.A. Nelson e.a., Climate Challenges, Vulnerabilities and Food Security, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol 113, nr. 2, jan 2016, p. 298-303
17 Fagan, Little Ice Age, p. 91; Ph. Blom, *Nature's Mutiny. How the Little Ice Age of the Long Seventeenth Century Transformed the West and Shaped the Present* (London 2017), p. 55 ev
18 Zie kastelen en klimaatessay, link aanbrengen
19 J. Buisman, *Extreem weer! Een canon van weergaloze winters & zindere zomers, hagel & hozen, stormen & watersnoden* (Franeker 2011), p. 99-101
20 G. Parker, *Global Crisis. War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (London 2013)
21 Degroot, Frigid Golden Age, p. 124-129; J. de Vries en A. van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge 1997), p. 350 ev
22 R. Fouquet and S. Broadberry, 'Seven Centuries of European Economic Growth and Decline', *Journal of Economic Perspectives*, vol 29, nr. 4, 2015, p. 227-244
23 Fagan, Little Ice Age, p. 116
24 Van Bavel stipt wel een aantal omgevingsfactoren aan, maar dat leidt niet tot een duidelijk patroon. B. van Bavel, *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries 500-1600* (Oxford 20210), p. 380-383
25 J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel 1992), p. 57
26 Fagan, Little Ice Age, p. 106-108; Blom, Nature's Mutiny, p. 91
27 Zie bijvoorbeeld Blom, Nature's Mutiny, p. 92-109; De Vries, First Modern Economy, p. 164
28 J.L. van Zanden, 'Werd de Gouden Eeuw uit turf geboren? Over energieverbruik in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis 110* (1997), p. 484-499
29 Zie Parker, Global Crisis. Voor de specifieke omstandigheden in Frankrijk met name p. 294-296
30 De Vries, First Modern Economy, p. 350-376, 382-408
31 Degroot, p. 115, 119
32 M. Haverman, 'Van koude bakken tot thermosyphon. Kassencultuur op de buitenplaats', *Het Buiten* 2019 (1), nr. 3, p. 8-15
33 F. Vogelzang, 'Buitenplaatsen als exportproduct? Een relatie tussen Italië, de zuidelijke Nederlanden en de Republiek', *Kasteel & Buitenplaats* nr.47, p. 3-8
34 Fagan, Little Ice Age, p. 132
35 J.E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, dl. 1 (Amsterdam 1963) p. 59
36 Lutterveld, Buitenplaatsen, p. 35-37; R. Meischke, 'Buitenverblijven van Amsterdammers voor 1625', in: *Jaarboek Amstelodanum* 70 (1979) p. 82-106, aldaar p. 102
37 Ph. Maarschalkerweerd, 'Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1991*, p. 39-58, aldaar p. 55
38 Elias, De vroedschap, p. 92 ev
39 F. Vogelzang, De Huydecopers en de Vecht. Water en buitenplaatsen, *Monumentaal* 2020, nr. 6, p. 62-67
40 Van Tent, De buitenplaatsen
41 N. Ferguson, *The Ascent of Money. A Financial History of the World* (London 2008) pp. 126-136
42 Buisman, Extreem weer, p. 133-189
43 J.E. Abrahamse, 'Wegh der weegen', ontwerp en aanleg van de Amersfoortseweg. Een zeventiende-eeuws landinrichtingsproject door Jacob van Campen', in: *Flehite, historisch jaarboek voor Amersfoort en Omstreken*, 2006, 72-97
44 F. Vogelzang en R. Raven, sam., *Van wildernis tot oase. Landschapsgeschiedenis van landgoed Oostbroek bij De Bilt* (Utrecht 2013) pp. 93-96
45 Frits van Dulm, *'Zonder eigen gewinne en glorie'. Mr. Iman Wilhelm Falck (1736-1785), gouverneur en directeur van Ceylon en Onderhorigheden* (Hilversum 2012) p. 408
46 Deze paragraaf is vooral gebaseerd op: A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Salland en hun bewoners* (Alphen a/d Rijn 1983), A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle 1995), A. Gevers, A. Mensema en B. Olde Meierink, 'Buitenplaatsencultuur in Overijssel. Havezaten en spiekers in de zeventiende eeuw', in: Y. Kuiper en B. Olde Meierink red., *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Hilversum 2015), p. 208-235
47 De Vries, First Economy, p. 67, 183
48 Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p. 87-95, 194-195
49 De Vries, First Economy, p. 203
50 Zie bijvoorbeeld C. Trompetter, *Leven aan de rand van de Republiek. Stad en gericht Almelo 1580-1700* (Amsterdam 2006), p. 119-122
51 Gevers en Mensema, Havezaten Salland, p .14
52 M. van der Heijden, 'Stedelijke bestuursstructuur en geldleners in de Nederlandse steden 1550-1650', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3 (2006), nr. 3, p. 118-142; J.C. Streng, *'Stemme in staat'. De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1679-1795* (Hilversum 1997)
53 Gevers en Mensema, Havenzaten in Salland, p. XXIV; zie ook Gevers en Mensema, Havezaten in Twente, p. 30-32
54 Bieleman, Landbouw, p. 181-183
55 Zie bijvoorbeeld M. Kelly en C. O'Grada, 'The Myth of Europe's Little Ice Age', *Vox, Research-based policy analysis and commentary from leading economists*, https://voxeu.org/article/myth-europe-s-little-ice-age

Colofon

Over de auteur

Dr. Fred Vogelzang (1961) studeerde geschiedenis en museologie in Utrecht en Leiden. In 2010 is hij gepromoveerd op de studie "Een woonplaats voor fatsoendelijke luyden' De soevereine baronie IJsselstein 1720-1820'. Hij werkte zeven jaar als docent en onderzoeker bij de universitaire lerarenopleiding in Utrecht. In 1992 werd hij provinciaal historicus bij het Erfgoedhuis Utrecht. Als redacteur en auteur was hij betrokken bij vele publicaties op het gebied van lokale en regionale geschiedenis en ondersteunde hij historische verenigingen en lokale erfgoedorganisaties. Sinds 2008 is hij werkzaam als wetenschappelijk onderzoeker bij de Nederlandse Kastelenstichting (NKS). Hier is hij nauw betrokken bij de begeleiding van studenten en stagiaires. Daarnaast was hij jaren hoofdredacteur van het blad Kasteel&Buitenplaats en nu redacteur van magazine Het Buiten. Hij is auteur en eindredacteur van diverse NKS-publicaties.

Over de NKS

De Nederlandse Kastelenstichting (NKS) is het kenniscentrum op het gebied van kastelen en buitenplaatsen. Zij zet zich in voor het bevorderen van waardering, bekendheid en instandhouding van kastelen, buitenplaatsen en hun historische groen. Door kennis te vergaren, te delen en door pleitbezorging. Wil je meer weten over de NKS? Bezoek onze website: kastelen.nl

Over Dag van het Kasteel

Dag van het Kasteel wordt elk jaar op tweede pinksterdag gehouden. Op dit landelijke publieksevenement worden kastelen en buitenplaatsen in de spotlight gezet. Samen met meer dan honderd kastelen en buitenplaatsen brengen we de diversiteit van dit erfgoed en de veelzijdigheid van de daaraan verbonden verhalen tot leven. Dit jaar kunt u de verhalen beleven in de vorm van wandelingen over kasteelterreinen en buitenplaatsen. Wilt u erop uit trekken of bent u benieuwd naar meer verhalen? Bezoek onze website: dagvanhetkasteel.nl

Uitgever

Dit essay is een uitgave van de:
Nederlandse Kastelenstichting
Klooster O.L.V. ter Eem
Daam Fockemalaan 22
3818 KG Amersfoort
www.kastelen.nl
www.dagvanhetkasteel.nl
info@kastelen.nl

Redactie

Heidi van Limburg Stirum, Janneke van Dijk en Ingrid Jacobs
Contact met de redactie kan via info@kastelen.nl

De auteur dankt Yme Kuiper, Gerrit van Oosterom en Ben Olde Meierink voor hun commentaar op een eerdere versie van de tekst.

Team Dag van het Kasteel 2021

Nils van Beek, Janneke van Dijk, Alice Duiven, Anne de Jong, Barbara Joustra, Heidi van Limburg Stirum, Freek Minderman, Ben Olde Meierink, Martien Verdenius, Fred Vogelzang en Georgette van de Water.

Ontwerp en opmaak

Frank de Wit, Zwolle

Copyright/ Disclaimer

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Dit essay is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Toch is het mogelijk dat informatie in deze krant onvolledig of onjuist is. De uitgever aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor eventueel geleden schade door onjuistheden in dit blad.

Dit essay en Dag van het Kasteel zijn is tot stand gekomen met steun van Nederlandse Kastelenstichting, Fonds voor Cultuurparticipatie, het fonds ondersteunt initiatieven die meedoen aan cultuur stimuleren, BankGiro Loterij en Overijsselse Kastelenstichting.

NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING
KENNISCENTRUM VOOR KASTEEL EN BUITENPLAATS

DAG VAN HET KASTEEL